

JAKAB ÉVA

**Ius et religio:
Popilius Heracla sírfelirata és az ókori ember
vágyódása a halhatatlanságra**

I. Síremlék és utókor

„Mikor minap anyósom villájában időztem, amely azelőtt Verginius Rufusé volt, a hely ismét felkeltette bennem a fájdalmas vágyat e kiváló, nagy ember után. Mert itt, e magányban szokott ő időzni, s e helyet öregkora kis fészkének nevezte. Bárhová mentem is, őt kereste szemem. Meg akartam nézni síremlékét is, s nagyon bántam, hogy megnéztem. Még most is csak félig készült el, nem azért, mert nagy munka volna, hiszen szerény, szinte kis méretű, hanem annak a gondatlanságából, akit az elkészítésével megbíztak. Harag és szánakozás fogott el, hogy annak a férfiúnak a hamvai, akinek dicső emléke már az egész világon él, tíz évvel halála után elfeledve, felirat, név nélkül fekszenek itt.”¹

Az ifjabb Plinius Albinushoz írt levelében beszámol egyik utazásáról anyósa, Pompeia Celerina Róma környéki birtokára, amely a régi etruszk város, Alsium közelében feküdt. A villa és a hozzá tartozó földek korábban Verginius Rufus tulajdonát képezték. Plinius nosztalgiával emlékezik a neves államférfira, aki gyámjaként és mentoraként egyengette fiatal életútját.

Verginius Rufus a szenátori rendhez tartozott, Mediolanumból (a mai Milánóból) származott. Kiemelkedő politikai pályafutását fémjelzi, hogy háromszor is megválasztották a konzuli tisztségre.² Elhunytával díszes állami temetésen búcsúztatták, amelyen maga Tacitus tartotta a gyászbeszédet.³ Mindez Plinius látogatása előtt tíz évvel történt.

Verginius élete utolsó éveit vidéki visszavonultságban töltötte az Alsium melletti birtokán. Végredelete értelmében földi maradványait is ott helyezték örök nyugalomra. Az örökösök azonban nem tartották meg az ingatlant – elidegenítették, így került a terület Plinius anyósa, Pompeia Celerina tulajdonába.

¹ Plin. ep. 6,10. Plinius a Kr.u. 107-ben tett utazásáról tudósít. A levélből idézett részletek fordításának forrása Muraközy Gy., Ifjabb Plinius. Levelek, Budapest 1981, 179.

² J. W. Tellegen, The immortality of the soul and Roman law, in: C. Russo Ruggeri (szerk.), Studi in onore di Antonio Metro IV, Milano 2010, 186-187. W. Kierdorf, C. Plinius Caecilius Secundus. Sämtliche Briefe, Stuttgart 1998, 850.

³ Tellegen, Immortality 186.

Plinius mély tisztelettel és szeretettel gondol vissza az elhunyra. Az alsiumi parkban sétálva rögvest a síremlék keresésére indul és megdöbbenéssel tapasztalja, hogy az elhanyagolt, romos – még mindig befejezetlen állapotban áll.

2. Halhatatlanság?

A *memoria*, az elhunyt emlékének az ápolása a mindenkori örökösök erkölcsi és szakrális kötelezettségét képezte. Ide tartozott különösen a síremlék gondozása, a sírnál évente néhány alkalommal (például az elhunyt születésnapján) áldozatok bemutatása, bankett (halotti tor) szervezése. Ezzel szemben Verginius Rufus örökösei még a síremlék építési munkálatait sem fejezték be a halála óta eltelt tíz esztendő alatt. Plinius szomorúan és felháborodottan ír erről barátjának és pályatársának, Albinusnak.⁴ Kiemeli, hogy a neves halott végrendeletében pontosan rendelkezett a számára emelendő síremlék nagyságáról, díszítéséről; sőt a sírra vésendő feliratot is megfogalmazta. A hexameter szerényen, pusztán utalás-szerűen tartalmazza Verginius Rufus pályájának legdicsőbb eseményeit:

„Itt Vindex leverője pihen, Rufus, ki hazáját
védte hatalmával s nem maga érdekeit.”⁵

A hazája javára gyakorolt „hatalom” az *imperium*, a Róma élén álló magisztrátusokat megillető állami főhatalom. A síremlék és a sírfelirat arra lettek volna hivatva, hogy az elhunyt lelke számára a halhatatlanságot biztosítsák.⁶ Az örökösök hálátlansága és hanyagsága azonban oda vezetett, hogy a félkész *monumentum* jeltelenül omladozott Róma volt konzuljának földi maradványai fölött.⁷ Plinius azt vonta le az eset tanulságaként, hogy még a római társadalmi elit vagyonos, köztisztviselőnek örvendő tagjai sem bízhattak abban, hogy örököseik híven teljesítik erkölcsi és szakrális feladataikat. Ezért azt tanácsolja, hogy mindenki igyekezzen még életében megépíttetni a saját síremlékét, majd próbálja különböző jogi konstrukciókkal körülbástyázni lelkének, emlékének posztmortális ápolását.

„A barátság olyan ritkán hűséges, olyan egykettőre elfelejtjük a megholtakat, hogy legjobb, ha mi magunk építjük síremlékünket, s mi magunk rendezünk el előre mindent

⁴ Albinus a szenátori rendhez tartozó neves jogász volt. Pliniusszal együtt képviselte a vádat Caecilius Classicus bűntársai ellen, később együtt védtek Iulius Bassus vádjá ellen Luceius Albinust; vö. Kierdorf, Plinius' Briefe 850.

⁵ *Hic situs est Rufus, pulso qui Vindice quondam / imperium adseruit non sibi, sed patriae.* Fordítás Muraközy, Plinius 179.

⁶ M. Avenarius, Römische Erbrecht und Religion: Interdependenzen von Herrschafts- und Kultperpetuierung in Pontifikaljurisprudenz sowie Dogmatik und Praxis des *ius civile*, in: R. Zimmermann (szerk.), Der Einfluss religiöser Vorstellungen auf die Entwicklung des Erbrechts, Tübingen 2012, 16-22.

⁷ Az a tény, hogy a birtok gazdát cserélt, nem lehetett akadály a halottkultusz kegyeleti aktusainak gyakorlásában. A sírhoz vezető út mindenképpen megillette az örökösöket, függetlenül attól, hogy ki volt a telek tulajdonosa. Vö. M. Kaser, R. Knütel, S. Lohsse Römische Recht, München 2021²², 182-183.

az örökösök helyett. Mert melyikünknek nem kell félnie, ha azt látjuk, hogy egy Verginiusszal ilyesmi megtörténhet? S a gyalázatot nagy hírneve nemcsak súlyosabbá, hanem közismertebbé is teszi.”⁸

Az irodalmi és a feliratos források arról tanúskodnak, hogy a római polgárok végakaratában fontos szerep jutott a sír- és halottkultusznak, a halál utáni *memoria* ápolásának. A privát-autonómia körébe tartozó *mortis causa* rendelkezéseken kívül (amelyek az *obligationes unilaterales* csoportjába sorolhatók) jogi és erkölcsi normák, társadalmi nyomás is ösztönözte a *familia* tagjait az elhunytól való megemlékezésre.

Már a XII táblás törvény tartalmazott temetkezési előírásokat.⁹ A civiljogi törvényes öröklési rend szerint az első osztályban a *sui heredes* örökölték: az örökhagyó közvetlen hatalma alatt álló gyerekek, örökbefogadottak (a kieső előd helyén azok lemenői) és a manusos házasságban élő feleség. A családi vagyon megöröklésével magától értetődően rájuk szállt az ősök emlékének megőrzése, a házi isteneknek való áldozás kötelezettsége is.

A családi *sacra* iránti elkötelezettség és az örökösök pozíciója a hagyatékok elbirtoklásának ősi jogintézményében is összefonódott. Egészen Marcus Aurelius koráig, a Kr. u. 2. századig bárki elfoglalhatta és elbirtokolhatta a hagyatékokat az ingóra vonatkozó elbirtoklás szabályai szerint; még a jóhiszeműséget sem követelte meg a jogrend.¹⁰ A római jogtudósok ennek az ősi jogintézménynek a fennmaradását – többek között – azzal indokolták, hogy az elbirtoklás útján örökösök pozícióba kerülő személy ezzel magára vállalta az elhunyt és ősei emlékének ápolását is.¹¹

A végrendeleti szabadság keretében is érvényesült ez az alapvető elvárás: a halottkultuszról való gondoskodás elsősorban az örökösök kötelezettségévé vált – bár a teljesítést főleg „puha” normák, a társadalmi környezet és a vallás elvárásai biztosították.¹² A vallási és erkölcsi normák követése jogilag általában nem volt kikényszeríthető; de éppen az elhalt emlékének megőrzését célzó elvárások esetében nem mindig éles a határ a vallási-erkölcsi és a jogi normák között.¹³

A vallási kötelek lazulásával, a társadalmi szerkezet változásával a közvetlenül nem szankcionált normatömeg fokozatosan elvesztette reguláló szerepét, kiszámíthatóságát. A köztársaság utolsó századától már megfigyelhető, hogy a rómaiak igyekeztek olyan, kisegítő jelleggel bíró jogi konstrukciókat kidolgozni, amelyek az egyre inkább erejét veszítő szakrális-morális normatömeg funkciójának átvételére alkalmasnak látszottak. A posztmortális kegyeleti cselekmények időszakonként visszatérő (többnyire éves ritmusban megvalósuló) végrehajtását több szálon, különböző kötelezett körökre bontva próbálták az örökhagyók biztosítani. Az e célt szolgáló jogügyletek egy része az élők közötti

⁸ Muraközy, Plinius 179.

⁹ A társadalmi-vallási és jogi normák összemosódásához az archaikus korban vö. Zlinszky J., *Ius publicum. Római közjog*, Budapest 1994, 74–75. A XII táblás törvény társadalmi kötődését elemzi Th. McGinn, *Table IV of the XII Tables*, Napoli 2018., 1–7. pp.

¹⁰ P. Voci, *Diritto ereditario romano II*, Milano 1963, 105–112. pp.

¹¹ Voci, *Diritto ereditario II* 108–109 az *usucapio pro herede* jogintézményét „*extrema ratio*”-nak nevezi, amely egyrészt magánjogilag az *universalis successio* elsődleges céljának megvalósítását célozza: az örökhagyó hitelezőinek kielégítését, a vagyon összetartását. A jogutód nem kevésbé fontos funkciója a családi *sacra* ápolása.

¹² A római vallás és halottkultusz alapjaihoz vö. K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960, 155–160. pp.

¹³ Vö. Avenarius, *Römisches Erbrecht* 31–32. Még mindig mérvadó P. Voci, *Diritto ereditario romano I*, Milano 1967, 41–44. pp. összefoglalása a *sacra familiaria* vagy *familiarum* lényegéről.

(*inter vivos*), más részük a halál esetére szóló (*mortis causa*) rendelkezések kategóriájába tartozik. A modern szemléző számára talán meglepő, hogy nem csupán szabadon született polgárok, hanem az örökhagyó felszabadított rabszolgái is fontos szerepet kaphattak a *memoria* ápolásában. Ez a szerep egyrészt a *dominus* (a rabszolga-tulajdonos) és a közvetlenül a szolgálatába tartozó rabszolgák közötti sokszor szinte családias jellegű, érzelmi kapcsolatokat is magába foglaló, ugyanakkor szigorúan hierarchikus viszonyra vezethető vissza.¹⁴

3. *Liberti, libertae* és a halhatatlanság utáni vágy

Azok a rabszolgák, akik a *dominus* közvetlen környezetében éltek, a „háznéphez” tartoztak, a tágabb értelemben vett *familia* (nagycsalád) tagjai közé számítottak.¹⁵ *De iure*, a római magánjog szigorú és következetes normái szerint ők is pusztán dolognak, a tulajdonjog tárgyainak számítottak (*servi res sunt*). *De facto* mégis személyes, érzelmi-függőségi kapcsolat fűzte őket tulajdonosukhoz. Számos forrás tanúsítja, hogy a *dominus* végrendeletében vagy végrendelete által konfirmált fiókvégrendeletében (*codicillus*) többnyire megemlékezett erről a személyi köréről. Az úrhoz közel álló rabszolgák egy részét még életében felszabadította tulajdonosuk.¹⁶ A *liberti* és *libertae* új státuszt nyertek, szabadok lettek, a római jog szerint személyekké, jogalanyokká váltak, bár jogképességük nem lett teljes.¹⁷ A volt tulajdonoshoz való kötődésük nem szűnt meg teljesen, a *dominus* a felszabadítás aktusával patrónusukká vált – aki továbbra is kiterjedt szolgáltatásokat követelhetett tőlük.¹⁸ A személyes kötődés és szolgálat tehát a felszabadítás után is megmaradt – és csak a *manumissio* aktusát végrehajtó személy halálával szűnt meg. Önállóbb életet élvezhettek azok a *liberti* és *libertae*, akik *mortis causa*, a *dominus* végrendeletével nyerték el szabadságukat. Ezek az örökhagyó elhunytával patrónus nélkül maradtak, azaz senki sem kötelezhette őket szolgálatokra a szabadság elnyerése után.¹⁹

Ugyanakkor a rabszolga a felszabadítással elvesztette *familiáját* – amely eddig nem csupán szolgai munkákkal terhelte, hanem élelmezését, ruházkodását és lakhatását is biztosította (*cibaria, vestiaria, habitatio*). Önálló, emberséges életre csak akkor volt kilátása, ha a *manumissio* vagyoni juttatással volt összekapcsolva: a *dominus* a rabszolgasorban

¹⁴ McGinn, XII Tables 84–85. pp.

¹⁵ A *familia* definíciója körüli szakirodalmi vitát szemléletesen összefoglalja McGinn, XII Tables xix–xx, 71–74. pp.

¹⁶ A felszabadítás különböző módjaihoz vö. Kaser, Knütel, Lohsse, Römisches Recht 153–155. pp.

¹⁷ Molnár I., Jakab É., Római jog, Szeged 2021, 126–127. pp.; Benedek F., Pókecz Kovács A., Római magánjog, Budapest 2019, 121. p.

¹⁸ A *ius patronatus* néven emlegetett jogosítványok közé tartozott az *obsequium*, *officium*, *operae* és esetleg az elszegényedett *patronus* tartása is. A felszabadítottak jogi és társadalmi helyzetét árnyaltan elemzi W. Waldstein, *Operae libertorum. Untersuchungen zur Dienstpflicht freigelassener Sklaven*, Wiesbaden 1986, 42–67.

¹⁹ Ettől eltérő azon *liberti* jogállása, akiknek a felszabadítását az örökhagyó végakarataiban az örököseiktől kérte / azoknak parancsolta. Ezek felett az örökösök patrónusi jogokat nyertek, így a *ius patronatus* kötelezettségének teljes skáláját érvényesíteni tudták a *manumissio* aktusát végrehajtó örökösök velük szemben.

szerezett *peculiumot* neki ajándékozta vagy telket, készpénzt, haszonélvezeti jogot, esetleg rendszeres havi juttatást (*alimenta*) rendelt számára.²⁰

A *dominus* és a felszabadítottak között tehát továbbra is fennmaradt egy kötelék, amely a volt tulajdonosra is kötelezettségeket rótt. Erkölcsi és vallási normák, társadalmi elvárások érvényesültek, amelyek arra ösztönözték a *dominust*, hogy volt rabszolgájáról a *manumissio* után is gondoskodjon. Gyakori volt az *alimenta* (tartás) rendelése végrendeletben a felszabadítottak javára. Az *alimenta* állhatott pénzben (egy összegben vagy időszakonként visszatérően fizetendő pénzbeli juttatásban), de állhatott természetbeni juttatásban is: *naturalia*, például bizonyos mennyiségű élelem rendszeres szolgáltatása. Az egyik híres példa az ifjabb Plinius nagylelkű gondoskodása a személyéhez közel állókról: közel kétfélmillió *sestertiust* hagyományozott felszabadítottjainak.²¹ Tipikus az észak-afrikai szenátor, Q. Servaeus Fuscus Cornelianus végrendeleti rendelkezése is: *cur. universae liberti liberte (!) et fili eorum alimentis annius foti*: férfi és női felszabadítottjai és azok leszármazói számára a hagyaték terhére évről-évre juttatást rendelt.²²

A Digesta hasábjain számos jogtudósi döntés maradt fenn hasonló tartalommal. Javolenus elé került például egy jogvita, amelyben a hagyományban rendelt *alimenta* tartalma volt vitatott az örökös és a kedvezményezett között. A neves jogász úgy foglalt állást, hogy a tartási kötelezettség (*alimenta*) alatt minden olyan juttatás értendő, ami a létfenntartáshoz szükséges: élelem, ruházat, lakhatás. Ezen túlmutató költségek fedezését azonban nem követelheti a kedvezményezett, például a taníttatás költségeit már nem kell átvállalnia.²³

Alternatívaként az is szokásos volt, hogy egy bizonyos telek (egy *villa rustica*, egy gazdasági egység) mindenkori jövedelmét különítette el az örökhagyó és rendelte a felszabadítottak javára – és ennek kiadására kötelezte az örökösöket.²⁴ Kevésbé gyakori, de mégis előfordult haszonélvezeti jog hagyományozása egyes felszabadítottak vagy az örökhagyó után maradt összes felszabadított és azok leszármazói javára.

Champlin a halál esetére szóló rendelkezések társadalmi összefüggéseit vizsgáló monográfiájában úgy foglal állást, hogy a haszonélvezeti jog rendelése felszabadítottak javára ritkán fordult elő, mert a gondoskodásnak ezt a formáját inkább a túlélő házastárs javára, az ő anyagi létalapjának biztosítására preferálták az örökhagyók.²⁵ Champlin a Digestából egyetlen fragmentumot említ (D. 7,2,1) nézetének alátámasztására, amit egy további feliratos emlékekkel tud megerősíteni (AE 1940, 94 – erre hamarosan visszatérünk). Esetleg még ide sorolható forráshelyként megnevez („possibly”) még kettő jogtudósi

²⁰ Vö. W. Waldstein, *Patrone und Freigelassene*, in: H. Altmeyen et al., *Festschrift für Rolf Knütel zum 70. Geburtstag*, Heidelberg 2009, 1361–1384, különösen 1378–1379.

²¹ CIL 5, 5262; Champlin 133–134.

²² CIL 8, 22721 = ILS 8978, *Gigitis*.

²³ D. 34,1,6 Jav. 2 ex Cassio: *Legatis alimentis cibaria et vestitus et habitatio debetur, quia sine his ali corpus non potest: cetera quae ad disciplinam pertinent legato non continentur*. Hasonló tényállásokról tudósít D. 34,1,8 Pap. – a növedékjoghoz vö. S. Lohsse, *Ius adcrendi*. Die Anwachsung im römischen Vermächtnisrecht, Köln, Weimar, Wien 2008, 96–101. A felszabadítottak javára hagyományban és fideicommissumban rendelt juttatások ügyében található döntés továbbá D. 34,1,14,3 Ulp.; D. 34,1,16 pr.-1-2; D. 34,1,18 pr.; D. 34,1,20,1; D. 34,1,23 és D. 35,1,84,1 alatt.

²⁴ E. Champlin, *Final Judgments. Duty and emotion in Roman wills*, Berkeley 1991, 134.

²⁵ Champlin, *Final Judgments* 134.

döntést: D. 34,1,4 pr. és D. 33,2,34 pr. A két fragmentumot közelebbről megvizsgálva megállapítható, hogy egyik sem lehet döntő érv Champlin kijelentésének alátámasztására. Az egyik fragmentumban Modestinus egy görög nyelvű végintézkedés római jog szerinti interpretációs vitájában dönt.²⁶ Az örökhagyó a Kioszon található telkeit hagyta felszabadítottjaira, hogy javukra az ő halála után is rendelkezésre álljanak azok a bevételek, amelyeket már életében is ők élveztek. A kedvezményezettek és az örökösök azon vitáztak, hogy a telkek tulajdonjoga vagy pusztán hasznélvezeti joga illesse-e a felszabadítottakat és azok leszármazóit. A másik fragmentum Cervidius Scaevola digesztájából, összegyűjtött jogi szakvéleményeiből származik.²⁷ Itt is egy végintézkedés értelmezéséről van szó: egy fiókvégrendeletbe foglalt *fideicommissum* jellegű hagyomány, amelyben az örökhagyó felszabadítottjainak és azok leszármazóinak bizonyos ingatlanok használatát rendeli. A Scaevola által szó szerint idézett klauzula abban különbözik az előzőtől, hogy a felszabadított ág kihalása esetére az örökhagyó elrendeli a tulajdonjog átszállását a szülővárosára. A jogvita semmilyen utalást nem tartalmaz a túlélő házastárs javára és a felszabadítottak javára rendelt hasznélvezet viszonyáról. Már csak azért sem lehet releváns Scaevola döntése ebben a kérdésben, mert a felszabadítottaknak nem hasznélvezetet, hanem tulajdonjogot hagyományozott a patrónusuk.²⁸

Champlin felfogásával szemben továbbá az is felvethető, hogy a túlélő házastárs javára rendelt hasznélvezeti jog is többnyire bizonyos konkrét, pontosan körülhatárolt ingatlanokra terjedt ki (egy birtok, egy villa, egy mezőgazdasági művelés alá vont gazdasági egység) – azaz nem az egész hagyaték megterheléséről volt szó.²⁹ Számos forrás tanúsítja ezt az elterjedt gyakorlatot. A dokumentáris források is mindig konkrét ingatlanokról – és nem az örökhagyó egész vagyonáról – emlékeznek meg.³⁰ Például P.Diog. 9 (Philadelphia, 180-224) egy római végrendelet szövegét őrizte meg papiruszon: az örökhagyó halála esetére külön rendelkezik a hozomány visszaadásáról feleségének, de ezen túlmenően hasznélvezeti jogot is biztosít özvegyének a közös háztartás tárgyain mindaddig, amíg az nem köt új házasságot. P. Diog. 10 (=P.Coll.Youti I 64, Ptolemais Euergetis, 211) arról tudósít, hogy az örökhagyó özvegyének egy 5,5 *iugera* nagyságú, mezőgazdasági művelés alatt álló gabonaföldet hagyományoz (*do, lego* a latin szövegben) és a lakás céljára szolgáló házának 1/2 tulajdonjogát, valamint annak felszerelésén hasznélvezeti jogot.³¹ A P.Princ. II 38 alatt fennmaradt okiratban a feleség a végrendelkező, aki túlélő férje javára rendelt holtig tartó hasznélvezetet bizonyos földeken.³²

²⁶ D. 34,1,4 pr.

²⁷ D. 33,2,34 pr.

²⁸ A jogesetben tulajdonképpen a növedéjog, *ius ad crescendi* problémáját tárgyalja a jogász. Vö. Lohsse, *Ius ad crescendi* 185-190.

²⁹ Champlin talán az özvegyi jogra gondolt, amikor a kétféle hasznélvezeti kedvezményezetti kör között antagonisztikus ellentétet látott. A rászoruló özvegy nő általános hasznélvezeti jogát azonban csak Justinianus császár egyik öröklésjogi Novellája vezette be a Kr.u. 6. században, vö. Molnár, Jakab, *Római jog* 383.

³⁰ Vö. AE 1940, 94, Ostia, 2. század.

³¹ Hasonló rendelkezéseket örökít meg CPR VI 76; P.Oxy. XXVII 2474; P.Oxy. VI 907. Mindegyik esetben római polgár végrendeletéről van szó, habár sokszor nem az eredeti végrendelet, hanem annak görög nyelvű (fordított) másolat vagy a végrendelet hivatalos felnyitásakor készített jegyzőkönyvbe bemásolt görög fordítás maradt ránk.

³² Hasonló rendelkezéseket örökít meg P.Oxy. XXVII 2474 a túlélő feleség; P.Oxy. 104 a túlélő férj javára.

A jogtudósi iratoknak a Digestában ránk maradt szakvéleményei is számos hagyomány szövegét idézik. Ezekre is az jellemző, hogy a haszonélvezet rendelése mindig konkrét telkekre történik.

A releváns források alapján tehát leszögezhető, hogy a túlélő házastársat bizonyos ingatlanokon megillető haszonélvezeti jog semmiképpen sem zárja ki azt, hogy a hagyatéktárgyat képező más, konkrétan meghatározott ingatlanokon a *liberti* és *libertae* javára haszonélvezeti jogot létesítsen az örökhagyó.

Egy további gondoskodási lehetőséget képezett a konkrét telkekre kiterjedő tulajdonjog hagyományozása a felszabadítottak javára. Egy ilyen rendelkezés maradt fenn például Ostiából, a Kr.u. 2. század első feléből: egy Iunia Libertas nevű római polgárnő a Hilaroniani Iuniani néven ismert kertes ingatlant hagyta felszabadítottjaira és azok leszármazóira: a használati és gyümölcsöztetési jog a felszabadítottak létfenntartására és a kegyeleti áldozatok költségeinek fedezésére szolgált.³³

Azok a források, amelyek haszonélvezeti jogot vagy (korlátozott) tulajdonjogot rendeltek a felszabadítottak és leszármazóik javára, quasi viszont-szolgáltatásként többnyire konkrét szolgáltatásokat is előírnak, amelyek a kedvezményezetteket több generáción át terheltek: a sírhely, a mauzóleum gondozása, őrzése, a vallási áldozatok évenkénti rendszeres elvégzése.³⁴

Első látásra meglepőnek tűnhet, hogy ezekben az esetekben a felszabadítottak és nem az örökösök a letéteményesei az elhalt lelki üdvét biztosító kegyeleti cselekmények végrehajtásának. Ennek magyarázata az ókori család szerkezetében rejlik, amelynek tágabb értelemben a *liberti* is tagjai maradtak. Az odatartozás szembevető jele volt a *nomen*, a *dominus* / *patronus* nevének a viselése. A *tria nomina*, a római polgárok teljes nevét, affiliációját kitevő három elem egyike a *nomen gentilicium*, amely az agnát rokonsági ágon nyilvántartott leszármazást jelölte. Például a Kr.u. 1. században Puteoliban tevékenykedő, több mint száz okiratban dokumentált bankár család is felszabadított rabszolgákból állt – és mindegyik generációjuk viselte a Sulpicius gentil-nevet: Caius Sulpicius Faustus, C. Sulpicius Cinna.³⁵ Augustus korától kezdve a *gentilicium* mellett sokszor a patrónus *praenomen*jét is felvették a felszabadítottak; ez tovább erősítette a *familiához*, a *manumissor* kiterjedt családfájához fűződő köteléket.³⁶

Társadalomtörténeti szempontból tehát fontos elem, hogy a *liberti* és azok leszármazói viselték és tovább hagyományozták a család ősi nevét – ezáltal gondoskodtak a *nomen* fennmaradásáról abban az esetben is, ha nem maradt lemenő az örökhagyó után. A *nomen* átörökítésével fontos társadalmi szerepet töltött be a felszabadítottak serege, amellyel természetesen együtt jártak a kultikus kötelezettségek is.

A kedvezményezetteket az örökhagyó gyakran arra is kötelezte, hogy azon az ingatlanon maradjanak – ott lakjanak és azt rendben tartsák –, ahol síremléke áll vagy megépül.

³³ A forráshoz vö. U. Babusiaux, Zum Testament der Iunia Libertas aus Ostia (AE 1940, 94), in: L. Isola (szerk.), *Klauselgestaltungen in römischen Testamenten*, Berlin 2022, 45–77. pp.

³⁴ Champlin, *Final Judgments* 135. p.

³⁵ G. Camodeca, *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum*, Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii, Roma 1999, 18–26. pp.; P. Gröschler, Die tabellae-Urkunden aus den pompejanischen und herkulanensischen Urkundenfunden, Berlin 1997, 57–62. pp.

³⁶ A. Steinwenter, *Libertini*, in: RE 13.1 (1926) 106. p.; Gröschler, *Tabellae-Urkunden* 58.

A végrendeletek gyakran a *monumentum* és közvetlen környezetének az őrzését is előírták: a felszabadítottak közössége köteles volt a *custodia*, az őrzés biztosítására, egy állandó *custos* (őr) állítására. Petronius szatirikus regényében a főszereplő, az úrgazdag, hencegő Trimalchio végakarata jó példája az efféle aprólékos örökhagyói előírásoknak. Először a lakomára meghívott kőfaragó mesterrel apróra átbeszélte, hogyan építse meg síremlékét: „Mert nagyon elhibázott dolog, ha életünkben pazar lakásunk van, nem törődni azzal, ahol hosszabb ideig lakunk. Éppen ezért okvetlenül legyen rajta ez: 'Ez a síremlék nem lehet öröklés tárgya.' Egyébként lesz gondom rá: majd végrendeletemben intézkedem, hogy haló poromban csúfság ne érjen. Felszabadított szolgálaim egyikét tehát megbízom, hogy felügyeljen a síremlékemre, nehogy az emberek a síremlékem mellé járjanak odarondítani.”³⁷

A következőkben néhány markáns példát szeretnék bemutatni, feliratos forrásokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy az örökhagyók hogyan próbáltak az emléküket (*memoria*) ápolásáról, a lelkük halhatatlanságáról jogilag is érvényes és kikényszeríthető formában rendelkezni.

4. *Popilius Heracla a Vatikánban*³⁸

Rómában, a Szent Péter Bazilika alatt számos ókori sírhely található. Az egyik sírkamra felirata jól olvasható állapotban maradt fent (FIRA III No. 56 = AE 1946, 136):³⁹

D(is) M(anibus).
Ex codicillis triplicibus Popili | Heraclae.

C. Popilius Heracla heredib(us) salut(em). | Vos heredes mei rogo iubeoque || fideique uestrae committo, uti | monumentum mihi faciatis in Vatic(ano) | ad circum iuxta monumentum Vlpi | Narcissi, ex HS VI (milibus) n(ummum). In quam rem | numerabit Nouia Trophime HS III (milia) n(ummum) || et coheres eius HS III (milia) n(ummum) : ibique reliquias | meas et Fadiae Maximae uxoris meae, | si quid ei humanitus acciderit, poni uolo. | Cuius monumenti ius lego libertis liberta|busq(ue) meis et quos testamento manumisero || siue quem in statu libertatis reliqui, et hoc amplius | Nouiae Trophime libertis

³⁷ Petronius, Trimalchio lakomája (Révay József fordítása), Budapest 1968, 47–48. Vö. N. Purcell, Tomb and Suburb, in: Römische Gräberstrassen, 25–41 és 35–36.

³⁸ M. Guarducci, The Tomb of St Peter, Hawthorn Books, 1960; J. E. Walsh, The Bones of St Peter, New York, 1982; J. Toynbee, J.W. Perkins. The Shrine of St Peter and the Vatican Excavations, London 1956.

³⁹ Vö. Toynbee, Perkins, The Shrine of St. Peter and the Vatican Excavations, London 1956, 9; S.J. Kirschbaum, Die Gräber der Apostelfürsten, Frankfurt a.M. 1957, tab. 2-3; V. Arangio-Ruiz, Postilla sull'epigrafe Vaticana, Labeo 6 (1960) 354–357. pp.; R. Böhm, Grabrechtsübertragung laut Kodizill, Labeo 6 (1960) 338; F. de Visscher, Le droit des tombeaux romains, Milano 1963, 295–309; M. Amelotti, Il testamento romano attraverso la prassi documentale I, Firenze 1966, App. 4; M. Amelotti, Una visita a Pietro ... e a Popilio Heracla, in: R. Feenstra et al. (szerk.), Collatio iuris romani. Études dédiées à Hans Ankum à l'occasion de son 65e anniversaire, Amsterdam 1995, 1–5. pp.

libertabusq(ue) eius | posterisque supra scriptorum. Et itum aditum am|bitum sacrificique faciendi causa ad id monu|<men>tum uti ei liceat.⁴⁰

A feliraton csak „D” és „M” kezdőbetűkkel szereplő címzés a „Dis Manibus” titulus rövidített változata; az „alvilági isteneknek” címzés az elhunyt lelkének túlvilági sorsáról gondoskodó istenségeket szólítja meg. A következő sor megnevezi a síremlék állítóját, aki benne is nyugszik: Popilius Heracla. Az ő végakaratóból kivonatolt részletet tartalmazza a felirat.⁴¹ Az *ex codicillis triplicibus* fordulat szakszerűen megjelöli, hogy nem magában a végrendeletében (*testamentum*), hanem egy ahhoz csatolt *codicillum*-ban, fiókvégrendeletben⁴² rendelkezett az elhunyt a síremlékére vonatkozóan. Ez a *codicillus* eredetileg egy három fatáblából összefűzött jogi okirat, úgynevezett *triptychon* formájában lett kiállítva.⁴³ Bizonyosra vehető, hogy Popilius Heracla a fiókvégrendelet írásba foglalása mellett szabályos római végrendeletet is készített, hiszen a fiókvégrendeletben foglaltak csak akkor bírtak érvénnyel, ha a hagyaték a *bonorum possessio secundum tabulas*, a végrendeleti öröklés szabályai szerint szállt át az örökösre vagy az örökösökre.⁴⁴ A fiúkvégrendelet bármilyen rendelkezést tartalmazhatott az örökösnevezésen kívül.

A fiókvégrendeletnek két fajtáját különbözteti meg a szakirodalom: *codicilli confirmati* és *codicilli non confirmati*.⁴⁵ A fiókvégrendeletben foglaltak végrendeleti elismerése történhetett *in praeteritum* vagy *in futurum* is, attól függően, hogy a fiókvégrendelet a *testamentum* okiratba foglalása előtt vagy után született.⁴⁶ A jövőben kiállítandó *codicilli* tartalmát is lehetett előre konfirmálni a végrendeletben.⁴⁷ Egy ilyen példát látunk Tiberius Caludius Alexandros Oxyrhynchosban okiratba foglalt, görög nyelven ránk maradt végrendeletében, amely kifejezetten tartalmazza az utalást, hogy akármit is rendelkezik még később *mortis causa* – fatáblákon, *codicillibus*, papiruszon, vagy bármilyen más formában, az akaratnyilvánítása ugyanúgy érvényes legyen mint a hivatalos, formális végrendeletének rendelkezései.⁴⁸

⁴⁰ Tellegen angol fordításában: “To the gods of the underworld. From the three-page codicil of Popilius Heracla. Gaius Popilius Heracla greets his heirs. I ask you, I charge you, and trust in your common decency that you will erect a monument for me in the Vatican at the circus beside the monument to Ulpius Narcissus for those 6,000 sesterces of which Novia Trophime will pay 3,000 and her co-heir 3,000 and I want my remains and those of my wife, Fadia Maxima, to be placed there if something human should happen to her. I bequeath the right to this monument to my freedmen and freedwomen and to those whom I will manumit by my will or to those whom liberty is granted and further to the freedmen and freedwomen of Novia Trophime and to the descendants of the above-named persons so that he or she is permitted to approach, enter and visit this monument in order to bring an offering.” Tellegen, *Immortality* 189.

⁴¹ Vö. Böhm, *Grabrechtsübertragung* 342.

⁴² A fiókvégrendelet fogalmához vö. Kaser, Knütel, Lohsse, *Römisches Recht* 461-462.

⁴³ Amelotti, *Una visita* 2.

⁴⁴ Ez alól ugyan ismer a *Digesta* néhány kivételt, de az alapszabály általános érvénye vitán felül áll. A végrendeletek formáságaihoz vö. Jakab É., *Inheritance*, in: P.J Du Plessis et al. (szerk.), *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, Oxford 2016, 498-509.

⁴⁵ Voci, *Diritto ereditario* 86-95.

⁴⁶ Gai. 2,273. Az úgynevezett *clausula codicillare* a végrendelet részét képezhetette; arra szolgált, hogy ha a végrendelet bármi okból érvénytelennek bizonyult volna, akkor a rendelkezéseit a *fideicommissum* szabályai szerint vegyék figyelembe. Vö. I. Negri, *La clausola codicillare nel testamento inofficioso*, Milano 1975.

⁴⁷ D. 29,7,8 pr.

⁴⁸ P.Oxy. XXXVIII 2857. Oxyrhynchos, 134. Vö. Voci, *Diritto ereditario* 87-89.

A 3-4. sorban a végrendelező megszólítja potenciális örököseit: „Gaius Popilius Heracla üdvözli örököseit”. A személyes megszólítás és üdvözlés a hivatalos és magánlevelek tipikus stilisztikai eleme volt mind a görög, mind a római-latin kultúrában. Számos üzleti levél is ezt a mintát követte – ennek folytán a levél-forma lassan okirati formulává szilárdult.⁴⁹ A jogi okiratok levél formában való, szubjektív fogalmazású szerkesztése különösen a Birodalom keleti, hellenisztikus felében terjedt el. Popilius Heracla nyilvánvalóan a levél-formát mint okirati mintát használta fiókvégrendeletének írásba foglalásához. Köztudomású, hogy a levélforma a *codicilli* tipikus formulájának tekinthető: „Die codicilli, einseitige letztwillige Anordnungen ohne Erbeinsetzung, haben sich aus Briefen entwickelt, in denen der Erblasser den in einem Testament eingesetzten Erben (oder sonstige Bedachte) um die Ausführung eines Fideikommisses (einer formlosen, zunächst nur sittlich verpflichtenden Anordnung) bittet.”⁵⁰

Figyelemre méltó, hogy a rendelkező „Grabherr” egyik örököseit nem név szerint, hanem anonim említi meg. Ez arra vezethető vissza, hogy a fiókvégvégrendelet nem tartalmazhatott örökösnevezést. Ha Popilius Heracla olyan formulát használt volna, amely örökösnevezés gyanánt érthető, akkor ezzel lerontotta volna egy esetlegesen korábban írt végrendelet hatályát. Ezt Gaius az *Institutiones* című munkájában, amely a római jog elemeit foglalta össze, így fogalmazta meg: „Továbbá fiókvégrendeletben senkit sem lehet örökössé nevezni, sem kitagadni, még ha a végrendeletben meg is erősítették.”⁵¹ Másrészt az is elképzelhető, hogy Popilius Heracla a végrendelet megfogalmazásakor még nem tudhatta, hogy ki lesz majd a másik egyetemes jogutód. Az öröklés egyrészt a túlélés feltételéhez volt kötve, másrészt előfordulhatott, hogy a kinevezett örökösök nem tudnak vagy nem akarnak örökölni, azaz visszautasítják a hagyatékot.⁵²

A 4-5. sorban Popilius Heracla a saját maga számára emelendő síremlék megépítésével bízta meg örököseit. A *rogo iubeoque fideique vestrae committo* fordulat az örökhagyó által az örököseihez címzett, halála után teljesítendő kötelezettségeket precízen határozza meg. Az ígék halmozása („kérem, parancsolom, a hitetekre bízom”) különös nyomatékot ad az egyoldalú jogügylet rendelkezéseinek; az örökhagyó kívánsága a római öröklési jogban *fideicommissum*nak (magyarul hitbizomány⁵³) minősült; a *fideicommissum* formában kifejezésre juttatott „kérések” Augustus óta az *actio ex fideicommisso* keresettel bírósági úton is kikényszeríthetők lettek.⁵⁴

⁴⁹ É. Jakab, Urkunden in Briefform. Chirographum und Epistula im römischen Privatrecht, in: U. Yiftach-Firanko (szerk.), The Letter. Law, State, Society and the Epistolary Format in the Ancient World, Wiesbaden 2013, 230-236.

⁵⁰ Kaser, Knütel, Lohsse, Römisches Recht 461.

⁵¹ Gai. 2,273: *Item codicillis nemo heres institui potest neque exheredari, quamvis testamento confirmati sint; at is, qui testamento heres institutus est, potest codicillis rogari, ut eam hereditatem alii totam uel ex parte restituat, quamvis testamento codicilli confirmati non sint.* Vö. Kaser, Knütel, Lohsse, Römisches Recht 461-462.

⁵² A hagyaték visszautasításának a lehetősége csak a házón kívüli vagy *extraneus* örökösök számára volt nyitva, a házón belüli vagy *necessarius* örökösök *ipso iure* örökölték. A praetor azonban őket is védte a túladosódás ellen, vö. Molnár, Jakab, Római jog 395-396.

⁵³ A terminus technicus megváltozott jelentéséhez vö. Homoki-Nagy M., Az 1795. évi magánjogi tervezetek, Szeged 2004, 93-96.

⁵⁴ Kaser, Knütel, Lohsse, Römisches Recht 491.

A 6. sortól nevezi meg az örökhagyó, hogy mit vár el pontosan örököseitől: „Állítsatok nekem síremléket, *monumentumot* a Vatikánban, a cirkusznál, Ulpius Narcissus síremléke mögött”. A helymeghatározás feltűnően precíz: a szóban forgó cirkuszépület valójában Caligula és Nero emeltette, idősebb Plinius tudósít róla – a felirat kifejezetten hasznos információt szolgáltatott a régészeknek az épület lokalizálásához.⁵⁵

Popilius Heracla tehát topográfiai pontossággal meghatározta azt a pontot Róma szívében, ahol síremléke által hallhatatlanságát kívánta biztosítani. Úgy tűnik, hogy az örökösök híven teljesítették utolsó akaratát, ahogyan arról a régészek által feltárt sírhely és az azon elhelyezett márványtábla tanúskodik.⁵⁶ Az nem állapítható meg, hogy Popilius Heracla tervrajzokat is mellékelte-e fiókvégrendeletéhez, hogy örököseit esztétikai szempontból is pontos utasításokkal lássa el. Azt mindenestre pontosan szabályozta, hogy ki és milyen arányban viselje közülük a költségeket: egy bizonyos Novia Trophime 3.000 sestertiusot fizessen, és örököstársa is ugyanannyit. Az összköltségből (6.000 sestertius) következtetni lehet a síremlék nagyságára és díszítési gazdagságára.⁵⁷

Figyelemre méltó, hogy az örököstárs neve nem szerepel a feliraton. Tellegen ezt azzal magyarázza, hogy a felirat az eredeti *codicillus* szövegét csak kivonatolva tartalmazza, és az örököstárs neve quasi véletlenül kimaradt.⁵⁸ Meylan arra gondol, hogy talán Novia Trophime mellett egy *postumus* lehetett örökössé nevezve⁵⁹ Popilia Heracla (általunk nem ismert) végrendeletében.⁶⁰ Bizonyos fokig őt követi Böhm, aki szerint egy *postumus* lehetett örökössé nevezve, de az örökhagyó Novia Trophime-t helyettes örökösként megnevezte arra az esetre, ha ő nem tudna vagy nem akarna örökölni.⁶¹ Arangio-Ruiz ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy az örököstárs (*coheres*) egy *heres necessarius*, egy örökösnek nevezett és végrendeletileg felszabadított rabszolga lehetett.⁶²

Popilius Heracla azt is szabályozta, hogy kinek a földi maradványai kerülhetnek az előkelő helyre tervezett sírba: kizárólag saját maga és felesége, Fadia Maxima számára tartotta fent ezt a kiváltságot. A felirat szövege ebben a pontban megszorítóan értelmezendő: senki más nem volt jogosult beletemetkezni a Vatikánban felépülő sírba (sem a házaspár esetleges lemenője, sem oldalrokonai, sem felszabadított rabszolgái).⁶³

⁵⁵ Amelotti, Una visita 2.

⁵⁶ Amelotti, Il testamento 258.

⁵⁷ Például a nagyon gazdag Cominius Abascantus 110.000 sestertius éves kamatját szánta Misenumban a síremlékénél évente végrehajtandó kegyeleti cselekményekre; vö. D’Arms, Memory, Money, and Status at Misenum: Tree New Inscriptions from the Collegium of the Augustales, JRS (Journal of Roman Studies) 90 (2000) 126-144.

⁵⁸ Tellegen, Immortality 190.

⁵⁹ Postumus örökössé nevezése előfordul a papiruszon ránc maradt római végrendeletekben is, például P.Hamb, I 72.

⁶⁰ Ph. Meylan, Le codicile de Popilius Heracla. A propos d’une inscription nouvellement découverte dans les Grottes Vaticanes, Museum Helveticum 32 (1975) 240-250.

⁶¹ Böhm, Grabrechtsübertragung 346-347.

⁶² Arangio-Ruiz, Postilla 355.

⁶³ Az úgynevezett „Grabrecht” vagy sírjog a síremlék építője által megfogalmazott *lex dicta*, amelynek kikényszerítését keresetek is segítették. Vö. M. Kaser, Zum römisches Grabrecht, ZRG RA 95 (1978) 15-92. Böhm, Grabrechtsübertragung 350-352 a kedvezményezettek körét nagyon tágan értelmezi. Nézetét joggal kritizálja Amelotti, Una visita 2-3.

A 12. sorban olvasható ige – *volo* – arra utal, hogy jogilag a sírra vonatkozó rendelkezéseket *fideicommissum* gyanánt lehet definiálni.⁶⁴ A *memoria* szempontjából azonban nem pusztán a síremlék megépítése, hanem a halott emlékének ápolása – a *rosalia* és *parentalia* évenkénti megrendezése, áldozatok bemutatása, a sír rózsákkal és ibolyákkal való ékesítése, illatos olajokkal és parfümökkel való öntözgetése is lényeges kegyeleti cselekménynek számított, amely elengedhetetlen volt az elhunyt lelki békéjének, halhatatlanságának megőrzéséhez.⁶⁵ Nézetem szerint ezzel lehet összefüggésben a felirat 13–19. sorában található rendelkezés is. A síremlék megépítését elrendelő Popilius Heracla ott azt szabályozza, hogy a *ius monumenti*, a „síremlék joga” kit illessen. A 13. sorban az erre vonatkozó akaratát a *cuius monumenti ius lego* fordulat fejezi ki. Kétségtelen, hogy a *lego* igét Gaius a római *legatum per vindicationem* formulájának tipikus szóhasználataként idézi: *Per uindicationem hoc modo legamus: Titio uerbi gratia 'hominem Stichum do lego'; sed et si alterum uerbum positum sit, ueluti 'do' aut 'lego', aequé per uindicationem legatum est: item, ut magis uisum est, et si ita legatum fuerit: 'sumito' uel ita: 'sibi habeto' uel ita: 'capito', aequé per uindicationem legatum est.*⁶⁶ Gaius a terminológiát szigorúan értelmezi, mivel a római jog elemi ismereteiről szóló munkáját a rendszerezés igényével készítette Kr.u. 170 körül.⁶⁷ Ez indíthatott több szerzőt arra a feltevésre, hogy esetünkben is egy *legatum per vindicationem* fennforgását tételezze fel.⁶⁸ A szerzők összekötik az igét a 13–14. sor rendelkezésével, amely a kedvezményezett személyeknek a sírhoz vezető út használatát biztosítja az áldozati szertartások elvégzése céljából. Ennek tükrében egy *legatum* formájában alapított szolgalmi jogot látnak a szövegben.⁶⁹

Ez a magyarázat azonban nem teljesen meggyőző. Már Gaius szövegében is megfigyelhető, hogy az ősi formula *do, lego* igéi mellett számos alternatív rendelési módot is felsorol: *sumito, sibi habeto, capito*. Az *ut magis visum est* fordulat jelzi, hogy a jogtudósok az öröklési jogvitákban gyakran szembesültek a dologi és kötelmi hagyomány közti elhatárolási problémákkal. A többségi vélemény – Gaius alapján – hajlott a kiterjesztő értelmezésre: pusztán az ősi formulától eltérő igék használatát nem tekintette döntő ellenérvnek, ha az örökhagyó akaratát a szövegösszefüggés alapján rekonstruálhatóan dologi hagyomány rendelkezésére irányult.

⁶⁴ Tellegen, *Immortality* 190.

⁶⁵ A. Kolb, *Tod in Rom. Grabinschriften als Spiegel römischen Lebens*, Mainz 2008, 11–13. pp.

⁶⁶ Gaius 2,193: 'Per vindicationem' a következő módon hagyományozunk: például, 'Stichus rabszolgát Titiusnak adom, hagyományozom'. Ám még ha a kettő közül bármelyik szót is alkalmazták, például 'adom' vagy 'hagyományozom', egyformán 'per vindicationem' hagyomány lesz. Ugyanígy – legalábbis inkább ez a nézet uralkodik –, ha úgy hagyományoztak, hogy 'vegye magához', vagy 'tartsa meg magának', vagy úgy hogy 'fogja', egyformán 'per vindicationem' hagyomány jön létre (Brósz Róbert fordítása).

⁶⁷ U. Manthe, *Gaius. Institutiones*. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Ulrich Manthe, Darmstadt 2003, 13–17. pp.

⁶⁸ Tellegen, *Immortality* 190–191. pp.

⁶⁹ A római végrendeletek archaikus nyelvezetét átfogóan elemzi M. Avenarius, *Gesetzessprache und Erbeinsetzung. Der Ausdruck der Gesetzeswirkung als Schlüssel zum Wortformalismus der heredis institutio*, in: L. Isola (szerk.), *Klauselgestaltungen in römischen Testamenten*, Berlin 2022, 13–38. pp.

A szakirodalom a *ius monumenti* kifejezést is igen mereven fogja fel: több szerző a sírba való temetkezés jogát érti alatta, ami pedig ellentmond a felirat 10-11. sorában olvasható egyértelmű rendelkezésnek, amely a beletemetkezés jogát szigorúan a sír ura, Popilius Heracla és felesége számára tartja fent.⁷⁰

A klauzula értelmének megfektetéséhez nézetem szerint mérlegelni kell a felszabadítottak szokásos szerepét a sírok és a halott *memoria*jának ápolása terén. Számos feliratos emlék tanúskodik arról, hogy az örökhagyók síremlékük „örök időkre” szóló ápolását felszabadítottjaikra és azok leszármazottjaira bízta. Elég itt néhányat megemlíteni a rendelkezésre álló gazdag forrásanyagból. Sokszor a síremlék környékén elterülő szántók és kertek használati és gyümölcsöztetési jogát is a felszabadítottak javára kötötte le az örökhagyó, hogy egyrészt megélhetésük anyagi forrása, másrészt a halottkultusz szükséges kiadásai is fedezettel rendelkezzenek a befolyt hasznokból.

Popilius Heracla fiókvégrendelete is a már felszabadított és a jövőben felszabadításra kerülő rabszolgáinak és azok férfi – és nőnemű utódainak szánt központi szerepet a síremlék gondozása és az áldozati cselekmények végrehajtása vonatkozásában. A saját felszabadítottjainak csoportján túl a fentebb örökösként és a síremlék megépítésére kötelezettként emlegetett Novia Trophime felszabadítottjai is a kedvezményezettjei a *ius monumenti*-nek.

Kétségtelen, hogy a *ius monumenti* szorosan összefügg a 17-19. sorban olvasható jogosítványokkal: a síremlék megközelítése, a sírkamra-épületbe való belépés joga az áldozati cselekmények bemutatása céljából (*sacrifique faciendi causa*). Ezek a felszabadítottaknak végrendeletileg garantált jogosítványok azt a benyomást keltik, hogy az örökhagyó ezzel a felsorolással a *ius monumenti* tartalmát pontosította. A „sírhoz való jog” tehát nem a sír temetkezési célú használatát, hanem az eredetileg beletemetetett két halott (a *patronus* és felesége) *memoria*jának az ápolását és az ennek gyakorlásához szükséges használati- és útjogot jelenti. Az örökhagyó ezáltal kívánta biztosítani, hogy a nevét viselő felszabadítottak és azok leszármazói mindenkor bejárást kapjanak a sírhoz, őket a kegyeleti cselekmények végrehajtásában senki sem akadályozhassa.

5. Jog és vallás: posztmortális kívánságok és rendelkezések

Plinius Albinushoz írt leveléhez visszatérve érdemes még röviden áttekinteni, hogy a klasszikus római jog milyen kényszereszközöket biztosított az elhunyt akaratainak hű követése és a halhatatlanságát megtestesítő síremlék (*monumentum*) védelme érdekében.

Cicero Az istenek természete című munkájában a *religio* (vallás, vallásosság) lényegét „az isteneket megillető kegyes tiszteletadás” gyanánt definiálja: *religionem, quae deorum cultu pio continetur*.⁷¹ Cicero a régi római vallási-kultikus cselekményekben látja manifesztálódni a vallás lényegét, amelyeket „újra és újra felolvasnak” (*relegere*), újra

⁷⁰ Amelotti, Una visita 2-3, Böhm tág értelmezését korrigálva.

⁷¹ Cicero, de natura deorum 1,117 – in: Havas László Marcus Tullius Cicero, Az istenek természete, Budapest 1985, 53.: „E filozófusok megnyilatkozásai a babonának nemcsak azt a fajtáját számolják fel mindenkiben, amely az istenektől való hiú félelem, hanem még a vallásosságot is, amely az isteneket megillető kegyes tiszteletadásból áll.”

átélnék együtt a közösség tagjai. Időszakonként visszatérő, rendszeres rituális cselekményekről van szó, amelyek minden vallásra jellemzőek: ima, áldozás, megszentelő és tisztító rítusok.⁷²

Cicero az istenek természetéről írt munkájának második könyvében visszatér a témára. Kiemeli, hogy a vakbuzgó imádkozók valójában nem vallásosak, hanem babonások. „Azok viszont, akik mindazt, amit az istenek természete előír, gondosan újra tanulmányozzák, mintegy újra és újra elolvassák (*relegerent*), azokat vallásosoknak (*religiosi*) mondják az olvasás (*ex legendo*) szóról...”⁷³ Kézenfekvő, hogy Cicero korának közvéleményét, a gondolkodók felfogását tolmácsolja írásában, amikor a *religio*, vallás szót összeköti az olvasással, recitálással. A vallásgyakorlás lényege a hitet kifejező rituális cselekmények rendszeres közösségi átélése. A rómaiak mélyen hittek abban, hogy a halottkultusz vallási aktusainak lelkiismeretes gyakorlása sírjuknál lelkük halhatatlanságát, a becsülettel leélt életük által kiérdemelt *memoria* fenntartását elősegíti.

Az ókori ember szemléletében a kegyeleti aktusok rendszeres gyakorlása az erkölcsös életvitel és a közösséghez tartozás (identitás) elengedhetetlen részét képezte. A klasszikus római jogászok állásfoglalásaiból azonban kitűnik, hogy a társadalmi környezet átalakulásával, a vallási meggyőződés gyengülésével, a Rómába „importált” keleti vallások elterjedésével megindult egy folyamat, amely a korábbi jogon kívüli elvárásokat a jogrendszer eszköztárával is megtámogatta, jogilag is kikényszeríthetővé tette. Különös jelentőséggel bír ez a fejlődés az élet utáni lét, az ősök szellemének folyamatos jelenlétébe vetett hit⁷⁴, a síremlékek és a házi oltárok gondozása olyan elvárásokat generált, amelyek a jogban jártas személyeket arra ösztönözték, hogy a kauteláris jogtudomány keretein belül kényszereszközöket gondoljanak át a hanyag, hálátlan utódok elleni fellépésre. A Digesta 11. könyvének 7. titulusa a *De religiosis et sumptibus funerum et ut funus ducere liceat* címet viseli, amely a síremlékekről, a temetkezési költségekről, és az eltemetési jogról foglalja össze a jogtudósok eseti állásfoglalásai alapján kikristályosodó, a kazuisztikából építkező jogi normákat. Egy terjedelmes fejezetről van szó, amely 46 fragmentumot ölel fel. Zömmel Róma vezető jogászaival a praetori edictumhoz írt kommentárjaiból válogattak Justinianus kompilátorai a titulus összeállításakor. Az azonban figyelemre méltó, hogy több fragmentum egyértelműen provinciai vonatkozású: Gaiusnak a provinciai edictumhoz fűzött interpretációi és Cervidius Scaevola provinciai jogéletről reflektáló döntései kiemelkedő jelentőséggel bírnak.

Az ifjabb Plinius levele és Popilius Heracla *codicillus*-fiókvégrendelete is tanúsítja, hogy az eltemetetés és az elhalt által megálmodott síremlék felállítása elsősorban az örökösök kötelezettsége volt. Számos örökhagyó erről kifejezetten is rendelkezik, például a P.Diog. 10, és BGU VII 1655 alatt ránk maradt végrendeletekben.

A D. 11,7 alatti jogtudói döntésekből rekonstruálható jogviták mégis számos olyan jogvitáról tudósítanak, amikor az eltemetettő az örökösöktől próbálja behajtani a méltó

⁷² M. Avenarius, Römische Erbrecht und Religion: Interdependenzen von Herrschafts-, Vermögens- und Kulturperpetuierung in Pontifikaljurisprudenz sowie Dogmatik und Praxis des ius civile, in: R. Zimmermann (szerk.), Der Einfluss religiöser Vorstellungen auf die Entwicklung des Erbrechts, Tübingen 2012, 10-11.

⁷³ Cicero, de natura deorum 2,72. Havas, Cicero 87-88. pp.

⁷⁴ Ugyanakkor Champlin szarkasztikusan megjegyzi, hogy egyetlen forrás sem utal arra, hogy a rómaiak ilyen kísértő szellem formájában gondolkodtak volna önmagukról.

örök nyugalomra helyezés általa megelőlegezett költségeit.⁷⁵ A temetkezésre szolgáló építmények rendeltetését Ulpianus frappánsan definiálja (D. 11,7,2,6): *Monumentum est, quod memoriae servandae gratia exestat* – a síremlék olyan építmény, amely a *memoria*, az elhunytól való megemlékezés célját szolgálja. Ezzel szemben sírhelynek (*sepulchrum*) az a hely tekintendő, amelyben emberi holttestet vagy csontokat temettek el.⁷⁶ A precíz jogi megkülönböztetés azért fontos, mert a sírhely az első beletemetkezés által *res religiosa* lesz, és ezáltal forgalomképtelen dologgá válik.⁷⁷ A telek egy darabjának forgalomképtelenné válása és isteni jog alá kerülése sértheti a tulajdonos érdekét, ha a temetkezés nem az ő utasítására vagy tudtával történt.⁷⁸ Másutt arról olvashatunk, hogy az örökösnek nevezett személy kegyeletből eltemettette az elhunytat – de védeni kellett őt az eladósodott hagyaték hitelezőinek rohama ellen. Ezért például Ulpianus úgy foglal állást, hogy az eltemettetés csupán kegyeleti aktus, az erkölcsi-vallási elvárások ösztönzésére végzett cselekmény, amely még nem jelenti a hagyaték elfogadását.⁷⁹ Gaius a provinciái edictumhoz írt kommentárjában kétféle sírhely (*sepulchra*) között különböztet: *sepulchra familiaria* (családi síremlék) és *sepulchra hereditaria* (örökös síremlék). Az első valaki a saját maga és a *familia* (nagy család) tagjai számára létesíti, a másodikat maga és örökösei számára.⁸⁰ A sírhoz vezető út használata is vitássá válhatott, ha a telek idegen kézre került. Amennyiben az eladó körültekintően járt el, *deductió*val biztosította a maga, jogutódai és az általa meghatározott személyi kör javára a családi sírboltba való temetkezés jogát és a sírhoz vezető út szolgalmi jogát.⁸¹ Ennek elmulasztása elmérgesedett vitákhoz vezethetett. Ulpianus egy olyan esetről tudósít, amikor a peres felek (feltehetően a helyi bíróságok által kínált vita-rendezési lehetőségek kimerítése után) a császári kancelláriához fordultak szakvéleményért. Caracalla és Septimius Severus *rescriptum* formájában erősítette meg, hogy ilyen esetekben szokásos volt *precarium* (szívességi használat) keretében úthasználatot engedni a sírhoz.⁸² Ulpianus kiemeli, hogy a *rescriptum* nem teremtett civiljogi keresetet, de a hozzá intézett *petitio* nyomán a helytartó *extraordinaria cognitio* keretében megvizsgálja az ügyet és felhívja az érintett személyt a jóhiszemű közreműködésre. A kontextusból egyértelmű, hogy valamelyik provinciából intézték a kérdést a császárhoz. A *iudex* kötelessége a helyi adottságok körültekintő mérlegelése, nehogy a kötelezettre aránytalanul nagy teher háruljon.

A praetori edictum többször érinti a temetkezési költségek viselésének problémáját is.⁸³ A D. 11,7,12,4 alatti jogvita viszont azt tükrözi, hogy a jog eszközei végesek ezen a téren. Ulpianus leszögezi, hogy az köteles eltemetni az elhunytat, akit erre a feladatra

⁷⁵ D. 11,7,1 Ulp.

⁷⁶ D. 11,7,2,5 Ulp.

⁷⁷ A temetkezés ezen vallási gyökerű joghatása a rabszolgák sírjára is kiterjedt, vö. D. 11,7,2 pr. Ulp.

⁷⁸ Ilyen jogvitákról tudósít Ulp. D. 11,7,2,1-9; Paul. D. 11,7,3.

⁷⁹ D. 11,7,4.

⁸⁰ A *sepulchra hereditaria* esetében a nagycsalád tagjainak nincs joguk a beletemetkezésre, vö. Voci, *Diritto ereditario* 42–44. pp.

⁸¹ D. 11,7,10 Ulp.

⁸² D. 11,7,12 Ulp.

⁸³ D. 11,7,12,2; D. 11,7,12,5; D. 11,7,12,6; D. 11,7,13,3. A D. 11,7,14,10 alatti jogeset a méltó eltemettetés érdekében érvényesülő társadalmi kontroll és praetori beavatkozás tanúságtétele.

maga az elhunyt kijelölt.⁸⁴ Ha a megnevezett nem teljesíti kötelességét, nem lehet ezért szankcionálni. Kivéve, ha az elhunyt kifejezetten a temetés költségeire hagyott rá egy bizonyos összeget. Ebben az esetben az örökösök nem kötelesek kiadni számára a teljes hagyományt; visszatartathatják a temetésre fordított összeget. Ha a mulasztó hagyományos mégis perelne, a praetor megadja ellene az *exceptio doli*-t.⁸⁵ Amennyiben az elhunyt nem jelölt meg kifejezetten valakit az eltemettetésre, akkor a végrendeleti örökös, ennek hiányában a törvényes örökös (a törvényes öröklési rend szabályai szerinti örökös) köteles gondoskodni az eltemettetésről.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az ókori ember életében a halál esetére való jogutódlás nem pusztán a vagyon méltó örökösre való átszállásának a gondját testesítette meg. Az *universalis* és *singularis successio* tulajdoni – és ezáltal társadalmi-politikai – kihatásai mellett centrális szerepet kapott a *religio*, a vallási meggyőződésben manifesztálódott megemlékezés, az elhunyt személyét, tetteit, teljes társadalmi létét tisztelő rituális cselekmények végrehajtása. A *memoria*, az emlékezés az elhunyra – amely generációról generációra hagyományozódott, és az individuum és a *familia* (és ezen keresztül a társadalom) identitását biztosította.

ÉVA JAKAB

IUS ET RELIGIO:
DIE GRABINSCHRIFT DES POPILIUS HERACLA UND DIE
SEHNSUCHT DES ANTIKEN MENSCHEN NACH
UNSTERBLICHKEIT.

(Zusammenfassung)

In der Gedankenwelt des antiken Menschen hatte die Beschäftigung mit dem Tod eine zentrale Bedeutung. Religion, Ethik und Philosophie boten nützliche moralische Hilfe zum sozialen Verhalten. Gesetzgeber, Richter und Juristen waren hingegen bemüht, die Sorge um Familie und Vermögen nach dem Ableben rechtlich zu schützen. Auf diversem Schreibmaterial (Holztäfelchen, Papyrus, Stein) sind letztwillige Verfügungen aus dem Imperium Romanum überliefert.

Religio bedeutet nach Cicero „die fromme Verehrung der Götter“ (Avenarius): *Relegere* bezeichnet den regelmäßigen Vollzug von ritualen Handlungen, die dem Individuum Identität und Kraft zum Leben verleihen. Unter den religiösen Handlungen nahmen Grabpflege und Totenkult eine zentrale Rolle für den antiken Menschen ein. Die Sterbenden strebten nach Unsterblichkeit, nach Pflege ihrer *memoria* – sie wünschten die Erinnerung an ihr Dasein durch *parentalia* und *rosaria* – durch jährliche Festlichkeiten wach zu halten.

⁸⁴ Ilyen értelmű rendelkezés található a P.Diog.10 alatti végrendelet szövegében is.

⁸⁵ D. 11,7,14,2 alatt még az *actio de dolo* is az örökös rendelkezésére áll.

In den letztwilligen Verfügungen der Römer spielten solche Auflagen eine zentrale Rolle. Die Anknüpfung an die Nachwelt zeigte sich auch in Dispositionen, die sich um das Wohl der Hinterbliebenen sorgten: um die Mitglieder der *familia* im engeren und weiteren Sinne.

Von *mortis causa* Verfügungen berichtet eine breite Palette von Quellen. Mein Beitrag ist davon auf eine einzige Inschrift aus Ostia beschränkt: FIRA III No. 56 = AE 1946, 136. Ein Römer, Popilius Heracla verfügte in seinen *codicilli*, wie und von wem seine *memoria* nach seinem Ableben gepflegt werden sollen.